

ارزش و ابعاد صبر بازماندگان شهدا از دیدگاه اسلام

آرزو معمارپور^۱

چکیده

فرهنگ شهادت و آموزه‌های قرآنی آن بیانگر صبر و پایداری و پایداری و استقامت بر سختی‌ها در راه خداوند است. صبر به عنوان یکی از ارزش‌ها و ویژگی‌های انسانی از اهمیت بسیاری در زندگی انسان برخوردار است و با همسوسازی نیروی مثبت درون انسان تأثیر سازنده‌ای بر عملکرد او می‌گذارد و پایداری و ثبات قدم وی را در مواجهه با مصائب و سختی‌ها به دنبال دارد. براین اساس تحقیق در ارزش و ابعاد صبر ضرورت دارد. نوشتار حاضر با هدف بررسی ارزش و ابعاد صبر بازماندگان شهدا از دیدگاه اسلام پس از گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و پردازش یافته‌ها به شیوه توصیفی به این نتیجه می‌رسد که ارزش و اهمیت صبر در دو بعد فردی و اجتماعی قابل بررسی است. نتایج حاصله نشان می‌دهد که صبر در بعد فردی زمینه ساز اطاعت خداست و موجب دریافت پاداش الهی، آرامش دل، غلبه بر مشکلات و جلب محبت و رضایت خداوند می‌شود و در بعد اجتماعی سبب ترویج فرهنگ جهاد، حفظ اسلام و عزت و هویت بخشی به ملت و موجب به تصویر کشیدن فرهنگ ایثار و فداکاری در جامعه است.

واژگان کلیدی: شهید، شهادت، صبر، خانواده شهدا.

مقدمه

وجود آدمی همواره همنشین سختی‌ها و مصائب است. انسان از آغاز زندگی، مراحل زیادی از مشکلات و درد و رنج‌ها را طی می‌کند تا متولد شود. بعد از تولد در دوران طفولیت و سپس جوانی و از همه مشکل‌تر دوران پیری، مواجهه با انواع مشقت‌ها و رنجهاست و این طبیعت دنیا است؛ چرا که گوهر وجود آدمی بدون مواجهه با سختی‌ها و رنج‌ها به کمال غایی خویش دست نخواهد یافت؛ زیرا مصائب و سختی‌ها صیقل دهنده روح و جان آدمی است. برای مقابله با فشارهای روانی و بیرونی و غلبه بر مشکلات در راه رسیدن به هدف، پایداری و

۱. طلبه سطح ۲ حوزه علمیه حضرت زینب کبری سلام الله علیها ارومیه.

استقامت لازم است. بدون صبر در هیچ کاری نمی‌توان به نتیجه مطلوب رسید. برای اینکه مصیبت‌های وارده و دشواری‌های راه، انسان را از پا در نیاورد، باید صبور بود تا به رشد تعالی دست یافت.

شهادت، اوج تعالی انسان است. در فرهنگ اسلام و بخصوص تشیع، ارزشمندترین و گرانبهاترین حرکت، شهادت است. شهید کسی است که با نثار جان خود، درخت اسلام را آبیاری کرده و فساد را ریشه کن می‌کند. شهیدان، مقاومت و پویایی جامعه را تضمین می‌نمایند و به جامعه ظرفیت روحی می‌بخشند و ضعف و سستی را از بین می‌برند. اگر خون شهیدان نبود که شجره طیبه رسالت را سیراب نماید نه از اسلام خبری بود و نه از مکتب توحید بخش الهی اثری می‌ماند و در یک جمله می‌توان گفت که پر محتواترین عنوان، در راستای تکامل انسان، از دیدگاه متون اسلامی عنوان «شهید» است. شهدا با تقدیم جان شیرین خود امنیت کشور را تضمین کرده و به نظام و انقلاب ما عزت و آبرو بخشیدند. البته ثواب صبر و استقامت خانواده‌های شهدا، کمتر از مقام شهید و شهادت نیست و آنها با ایثار و فداکردن عزیزترین فرزندان‌شان برای حفظ امنیت و آرامش مردم، الگوی بسیاری خوبی از سبک زندگی ایرانی-اسلامی را ارائه نمودند. اصل صبر و استقامت، یکی از اصول برگرفته از قرآن و سیره معصومین علیهم‌السلام است؛ صبر، از نشانه‌های اصلی و برتر ایمان و یکی از مهمترین آثار ایمان است؛ خداوند متعال، صابران را چنان درجه ای عطا کرده است که همسنگ پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و خاندانش، بر ایشان صلوات فرستاده است. ارزش و فضیلت صبر و بردباری، جنبه‌های فردی و اجتماعی دارد؛ در آموزه‌های اسلامی هم به جنبه فردی صبر و هم به جنبه اجتماعی صبر توجه شده است. مبحث این مقاله، پیرامون ابعاد فردی و اجتماعی صبر و استقامت و ارزش آن در بازماندگان شهدا از دیدگاه اسلام است. در زمینه صبر و شهادت مطالعاتی انجام گرفته است از جمله؛

کتاب صبر از دیدگاه اثر حسین انصاریان که در سال ۱۳۸۹ در انتشارات دارالعرفان قم منتشر شده است. این کتاب شامل مجموعه سخنرانی‌های استاد حسین انصاریان درباره صبر از دیدگاه اسلام است. از مهمترین عناوین کتاب صبر از دیدگاه اسلام می‌توان به صبر و استقامت، ارزش صبر، مقام صبر، صبر جهت دار، تقسیمات صبر، گنج صبر، گوهر صبر، راه صبر، حقیقت صبر و امر به آن، حقایق شش گانه، مقام انسان، آیین مهر، عظمت صبر، حلال و طیب و علی علیه اسلام عبد مصلح اشاره کرد. همچنین کتاب صبر و استقامت مادران و همسران شهداء و جانبازان اثر مریم السادات رنجبران و مرتضی سلیمانی که در سال ۱۳۹۸ در انتشارات وثوق به چاپ رسیده است. اثر حاضر پیرامون شکیبایی و صبر مادران و همسران شهیدان و جانبازان تهیه و گردآوری شده است.

مقاله سیره معنوی معصومان در تکریم شهدا و بازماندگان آنان، اثر صالح ویسی که در شماره پنجم نشریه اسلام پژوهان در سال ۱۳۹۶ به چاپ رسیده به چگونگی تکریم معنوی شهدا و خانواده آنها توسط اهل بیت علیهم‌السلام

می‌پردازد. مقاله پیوند ارزشی صبر و ایستادگی خانواده شهدا با مکتب عاشورا اثر سید مهدی بانان خجسته که در همایش ملی فرهنگ ایثار و شهادت در سال ۱۳۹۰ ارائه شده است. در این نوشتار، به طور خلاصه، به بررسی و تطبیق جلوه‌ها و پیوند های میان صبر و استقامت خانواده شهدای جنگ تحمیلی و مکتب عاشورا پرداخته شده است. مقاله آثار تربیتی صبر در زندگی انسان از منظر قرآن کریم اثر علی افرنگان که در شماره ۲۳ مجله علمی علوم اسلامی- انسانی در ۱۳۹۹ به چاپ رسیده است آثار صبر در زندگی را مورد بررسی قرار می‌دهد.

تحقیقات نشان می‌دهد که مطالعات انجام شده تنها در زمینه ارزش صبر در اسلام بوده و یا سرمنشاء صبر خانواده شهدا و ارتباط آن با عاشورا حسینی مورد بررسی قرار گرفته است اما هیچ اثر مستقلی که ارزش و ابعاد صبر بازماندگان شهدا از دیدگاه اسلام را مورد مطالعه قرار داده باشد، یافت نشد. براین اساس نوشتار حاضر قصد دارد به این مهم بپردازد.

مفهوم شناسی

بررسی معنای لغوی و اصطلاحی واژگان محوری پژوهش جهت یکسان سازی تلقی نویسنده و خواننده از واژگان ضرورت دارد تا فرایند انتقال پیام کامل گردد. بدین منظور به بررسی واژه «صبر» و «شهید» می‌پردازد.

۱. صبر

عام‌ترین و مهم‌ترین صفت انسانی بازدارنده صبر است. صبر در لغت عرب به معنای شکیبایی، بردباری^۱ حبس، امساک،^۲ خویشن داری در سختی و تنگی.^۳ صَبْرٌ، اصْبَرُ: به شکیبایی واداشت.^۴ الصبر الجمیل: بردباری و شکیبایی زیاد و طولانی^۵ الصبر: شکیبایی و خودداری نفس بر آنچه را که عقل و شرع حکم میکند و آن را می‌طلبد یا آنچه را که عقل و شرع، خود داری نفس از آن را اقتضاء می‌کند، پس صبر و شکیبایی، لفظ عامی است و چه بسا بر حسب اختلاف مورد، اسامی مختلفی داشته باشد و برخی نیز آن را بازداشتن نفس از اظهار بی‌تابی و بی‌قراری دانسته‌اند.^۶

۱. فواد افرام البستانی، فرهنگ جدید عربی به فارسی، ذیل واژه صبر.

۲. علی اکبر بابا زاده، سیمای زینب کبری (اسوه صبر و پایداری)، ص ۸۷.

۳. روح الله. خمینی، چهل حدیث، ص ۲۴.

۴. ابوالقاسم حسین بن محمد راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ص ۲۴۳.

۵. علیرضا رجالی تهرانی، مادر مصیبت‌ها، ص ۹۸.

۶. اسماعیل بن حماد جوهری، صحاح اللغة، ج ۲، ص ۷۰۶. فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۱۰۰۴.

در فرهنگ اخلاقی، صبر عبارت است از وادار نمودن نفس به انجام آنچه که عقل و شرع اقتضا می‌کنند و باز داشتن از آنچه عقل و شرع نهی می‌کنند^۱ و همچنین حفظ نفس از اضطراب، اعتراض و شکایت و همچنین به آرامش و طمأنینه گفته می‌شود.^۲

در تعریف اصطلاحی مرحوم نراقی می‌گوید: ضد جزع و بی‌تابی، صبر و شکیبایی است و آن عبارت است از ثبات و آرامش نفس در سختی‌ها، بلا یا و مصایب و پایداری و استقامت در برابر آنها به‌طوری که از گشادگی خاطر و شادی آرامشی که پیش از حوادث داشت، بیرون نرود و زبان خود را از شکایت و اعضای خود را از حرکات ناهنجار، نگاه دارد.^۳

با توجه به تعاریف مذکور، صبر یک صفت نفسانی بازدارنده و عامی است که دارای دو جهت عمده است: از یک سو گرایش‌ها و تمایلات غریزی و نفسانی انسان را حبس و در قلمرو عقل و شرع محدود می‌کند. از سوی دیگر نفس را از مسئولیت‌گریزی در برابر عقل و شرع باز داشته و آن را وادار می‌کند که زحمت و دشواری پایبندی به وظایف الهی را بر خود هموار سازد. البته این حالت اگر به سهولت و آسانی در انسان تحقق یابد، به آن صبر و هرگاه فرد خود را با زحمت و مشقت بدان وادار سازد، تبصر می‌گویند.

کلمه صبر از مفاهیم بسیار مهمی است که در سرلوحه دستورهای سرنوشت‌ساز قرآن قرار گرفته است. این واژه در ۴۵ سوره از سور قرآن کریم، بیش از صد مرتبه و در بیشتر کتب اخلاقی مطرح شده و بیانگر اهمیت این موضوع است.

در اهمیت و ارزش صبر همین بس که امیرمومنان امام علی علیه السلام این فضیلت را یکی از اوصاف متقین و موقعیت صبر را در برابر ایمان، همانند موقعیت سر نسبت به بدن می‌دانند. ایشان در این مورد می‌فرمایند: «صبر پیشه کنید! زیرا صبر برای ایمان همچون سر برای بدن است و هیچ خیری در بدن، بدون سر نیست و هیچ خیری در ایمانی که صبر در آن نباشد، نیست.»^۴ این حدیث نشان می‌دهد که بدون صبر، ایمان کامل که التزام عملی به دین خداست امکان‌پذیر نیست و صبر، نقش کلیدی برای تمام ابعاد زندگی دارد. به همین دلیل در حدیث نبوی آمده است: «لا ایمان لمن لا صبر له؛ کسی که صبر و استقامت ندارد، ایمان او پایدار نخواهد ماند.»^۵

۱. حسین بن محمد راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ص ۴۷۴.

۲. حسن مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۶، ص ۱۸۲.

۳. محمد مهدی نراقی، جامع السعادات، ج ۳، ص ۲۸۱.

۴. نهج البلاغه، حکمت ۸۲.

۵. محمد مهدی نراقی، جامع السعادات، ص ۲۸۸.

در روایتی از امام محمدباقر علیه السلام نقل شده است: «بهشت در ناراحتی‌ها و صبر پیچیده شده است. پس هر کس بر سختی‌های دنیا صبر کند داخل بهشت می‌شود و جهنم در لذات و شهوات پیچیده شده است. پس هر کس نفس خود را از لذات و شهوات بهره‌مند کند، وارد آتش می‌شود.»^۱

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: «الصبر کنز من كنوز الجنة؛ صبر گنجی از گنجهای بهشت است.»^۲ همچنین در باب ارزش‌گذاری صبر رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: «صبر بهترین مرکب سواری است؛ خداوند هیچ بنده‌ای را بهتر و گسترده‌تر از صبر روزی نداده است.»^۳ تعبیر به (بهترین مرکب) در این حدیث شریف اشاره به این دارد که صبر، وسیله رسیدن به همه سعادت‌ها و خوشبختی‌هاست و انسان بدون آن به هیچ مقامی در دنیا و آخرت نمی‌رسد.

۲. شهید

واژه «شهید» از ماده «شهود» در لغت به معنای گواه است. شهید به معنای حاضر، ناظر، حضوری که توأم با مشاهده باشد؛ خواه با چشم سر یا با مشاهده قلب است.^۴ در لسان العرب آمده است: «شهید و شهادت در لغت به معنای شهود یا حضور است و شاهد و شهید یعنی حاضر و جمع آن شهدا است.»^۵ و در مجمع البحرین آمده است: «شهادت یعنی کشته شدن در راه خدا. وجه تسمیه چنین قتلی به شهادت، بدین جهت است که ملائکه رحمت بدین صحنه حضور یابند و بر این وجه، شهید به معنای شهود است، یا بدین سبب که خدا و فرشتگانش به دخول شهید به بهشت گواهی دهند و یا بدین لحاظ که شهید به همراه انبیا در قیامت بر دیگر امم گواهی دهند و یا چون شهید زنده و حاضر است، به موجب آیه «أَحْيَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» شهدا زنده‌اند و نزد پروردگارشان روزی داده می‌شوند.»^۶ و یا به این جهت که وی به شهادت حق قیام نمود تا کشته شد.»^۷

۱. محمد بن یعقوب کلینی، اصول کافی، ص ۱۴۵، ج ۷.

۲. محمد مهدی نراقی، جامع السعادات، ص ۲۸۸.

۳. ناصر مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن، ج ۲، ص ۴۴۷.

۴. حسین بن محمد راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ص ۴۶۷.

۵. ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۱۳۳۹.

۶. آل عمران، آیه ۱۶۹.

۷. شیخ فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۵۵۳.

پس از پایداری است که پیروزی بر شما نازل خواهد شد.^۱ آری به واسطه صبر انسان از بسیاری از آفات در زندگی در امان خواهد ماند. چنانچه امیرالمومنین امام علی علیه السلام می‌فرماید: «الْحِلْمُ حِجَابٌ مِنَ الْآفَاتِ؛ بردباری مانعی در برابر آفت‌هاست.»^۲

خانواده معزز شهدا نیک می‌دانند که جهاد قانونی عمومی در عالم آفرینش است و همه موجودات زنده جهان، با جهاد موانع را از سر راه خود برمی‌دارند تا بتوانند به کمال مطلوب خود دست یابند. آنها به این نکته آگاهند، کسانی که همیشه در حال جهاد و مراقبت به سر می‌برند همواره زنده و پیروزمند.^۳ نهضت عاشورا و قیام امام حسین یک جهاد بود. جهادی که برای ابد از اسلام دفاع کرد و آن را از خطر سقوط نجات داد. از این رو یکی از اوصاف عملی و حماسی امام حسین علیه السلام و یارانش را می‌توان روح جهادگری و سلحشوری و فداکاری برشمرد که زیر بار ذلت نرفتند. بنابراین، فدا کردن خود و عزیزان برای حفظ اسلام و قرآن برای هر خانواده شهید دلپذیر و شیرین است. بقا و ماندگاری عزت دین و مکتب و پاسداری از ارزش‌ها بعد از جنگ تمام عیار استکبار جهانی علیه ملت مسلمان ایران، بزرگترین دستاورد است. هرچند که بهایش نثار خون هزاران هزار شهید مجاهد و وارسته و گرگون کفن باشد.

تک تک خانواده بزرگوار شهدا با قلب و روح خود به سید و سالار شهیدان علیه السلام عشق می‌ورزند و در مکتب او گام برمی‌دارند. عاشقانه و مخلصانه در رسای او و یارانش اشک می‌بارند و در عین حال قوت قلب و نیروی شگفت انگیز و وصف ناپذیر می‌گیرند و سرشار از معنویت می‌شوند. خانواده شهدای ایران اسلامی، پیوندی ناگسستنی با مکتب امام حسین علیه السلام دارند. آنها نه تنها خود شکیبا بودن بلکه در حمام مراحل دیگران را به صبر و شکیبایی سفارش می‌کنند. حضرت امام خامنه‌ای نیز درباره نقش صبر خانواده و بازمانگان شهدا در حفظ اسلام و انقلاب می‌فرماید: «اگر پدر و مادرها، وقتی جوانشان رفت و شهید شد، آه و ناله و گریه و شکایت و دعوا [می‌کردند] و این‌ور و آن‌ور [گله می‌کردند]، خب خانواده بعدی جوانشان را نمی‌فرستادند. این خانواده‌های شهدا بودند، این روحیه‌ها بود [که انقلاب را حفظ کرد].»^۴

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۹، ص ۱۳۷.

۲. محمد محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۱، ص ۶۸۶.

۳. ابوالفضل بهشتی، فلسفه و عوامل جاودانگی نهضت عاشورا، ص ۸۴-۸۷.

۴. بیانات در دیدار اعضای ستادهای برگزاری کنگره شهدای استان‌های کهگیلویه و بویراحمد و خراسان شمالی خانواده شهدا؛ ۱۳۹۵/۷/۵.

همچنین ایشان در نقش این صبر و بردباری در حفظ عزت و هویت ملت ایران می‌فرماید: «در محاسبه الهی، کوچکترین کارها گم نمی‌شود. این همه کاروان کمک‌رسانی از اصفهان، این همت‌ها، این انگیزه‌ها، آن وقت خانواده این شهیدان. شهدا یک لحظه سختی را درک کردند و پرواز کردند؛ آنها که رنجی ندارند «لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ»^۱ مسئله، مسئله خانواده‌هاست؛ پدرها، مادرها، همسرها، فرزندها، برادران و خواهران، داغ‌دیده‌ها؛ اینها صبر کردند، اینها افتخار کردند. خانواده‌هایی در اصفهان هستند که سه شهید دادند؛ خانواده‌هایی که یک پسر داشتند، همان پسر را دادند؛ ابراهیم‌های زمان؛ اینهاست که هویت یک ملت را می‌سازد، اینهاست که یک ملت را به عزت می‌رساند.»^۲

۳. به تصویر کشیدن فرهنگ ایثار و فداکاری

در تاریخ اسلام یکی از بارزترین نمونه‌های «ایثار» و «فداکاری»، عاشورا است. در کربلا، فداکاری در راه دین خدا و فدا کردن جان در راه امام دیده می‌شود. در شب عاشورا یاران امام یکایک برخاسته، اعلام فداکاری می‌کنند و می‌گویند: «زندگی پس از تو را نمی‌خواهیم و خود را فدای تو می‌کنیم.»^۳ روز عاشورا، روز حماسه و شجاعت و دلاوری و ابتلا و آزمایش بزرگ و روز فداکاری و عزت و شرف و کیان اسلام روز جانبازی و از خودگذشتگی و ایثار است؛ روز پیروزی خون بر شمشیر است و بازماندگان عاشورا، درس شهادت و هویت را به همه نسل‌ها و آیندگان تا روز قیامت آموختند و فهماندند که برای امور دنیوی و مادی نباید دست از حق و اسلام و قرآن و ایمان شست و تسلیم شد؛ باید ایستاد و مقابله کرد، ولو این که به بهاء قیمت جان خود و یاران و خانواده تمام شود. اسلام افرادی را تربیت کرد که شهادت را بر اسارت و ذلت رجحان دادند و تا جان داشتند، پای فشردند و اسلام را نجات دادند و امروز شاهد این رشادت‌ها و دلاوری‌ها که از سالار شهیدان (علیه السلام) و یاران نیکوکار و فداکار او درس عبرت گرفته اند، هستیم.

تصور عموم مردم علی‌الخصوص دشمنان این بود که بعد از پایان سال‌های دفاع مقدس که جوان‌های با شوق و علاقه در میدان‌های نبرد حضور پیدا کردند و اکثر آنان به شهادت رسیدند و خانواده‌های آنها صبر می‌کردند، به محض اتمام جنگ و قضایای مربوط به جنگ همه چیز به اتمام رسیده و دیگر اثری از آن روحیه‌ها باقی نخواهد ماند. بسیاری تصور می‌کردند آن یک دوره‌ی مخصوصی بود که گذشت. اما گذشت زمان و سال‌های فعلی نشان داد که تصوّر آنها غلط بوده و جوانهای مؤمن، پُرشور، فداکار، باگذشت، که حاضرند با شجاعت تمام در راه دفاع از

۱. سوره یونس، آیه ۶۲.

۲. بیانات در دیدار مردم اصفهان در روز عید قربان؛ ۱۳۸۹/۸/۲۶.

۳. مجید حبیبی مشکینی، چراغ هدایت، ص ۹۵.

حق، دفاع از حقیقت، دفاع از حرم اهل بیت بایستند و حتی جانشان را کف دست بگذارند، هنوز وجود دارند که این امر در سایه حضور و صبوری و شکیبایی بازماندگان و خانواده‌های معظم شهدا امکان‌پذیر شد. خانواده‌های شهدا با صبر و شکیبایی خود هم ایثار و از خودگذشتگی عزیزان خود را به تصویر کشیدند و هم ایثار و فاکاری خود را اثبات نمودند.

حضرت امام خامنه‌ای مدظله العالی در این باره می‌فرماید: «خب، خانواده‌ها عزیزانشان را در این راه از دست داده‌اند. به هر حال مرگ می‌آید، جوان و پیر هم ندارد. می‌بینید دیگر؛ این روزها جوان بیست و پنج ساله، سی ساله، سی و پنج ساله سخته می‌کند، مریض می‌شود، سرطان می‌گیرد و از دنیا می‌رود. مرگ او هم برای پدر و مادرش اجر دارد، برای همسر و فرزندش اجر دارد، اما آن مرگ کجا، این مرگ کجا! این شهادت در راه خدا است، این زنده ماندن در نزد پروردگار و در زیر سایه‌ی نعمت و رزق پروردگار است؛ [جایگاه] عظیمی است که همه ما آرزو داریم. بنده خودم را از این شهیدان شما، از این جوانان شما خیلی کوچک‌تر می‌بینم؛ اینها بر ما ترجیح دارند، اینها از ما جلوترند. شما پدرها و مادرها هم که گذشت کردید از ما جلوترید. در مقام حرف، همه‌مان می‌گوییم که حاضریم در راه خدا چنین کنیم، چنان کنیم؛ خب حرف است، مایه‌ای ندارد؛ پای عمل که به میان می‌آید، آنجا است که نشان می‌دهد چه کسی مؤمن است، چه کسی صدیق است، چه کسی «صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ»^۱ است. شماها، هم پدرها، هم مادرها و هم همسرها، این امتحان را دادید و نشان دادید که جزو کسانی هستید که به خدای متعال راست گفتید؛ این را که گفتید "ما حاضریم در راه خدا فداکاری کنیم"، در عمل اثبات کردید. خوشا به حالتان! خدا ان شاء الله از شماها قبول کند که قطعاً قبول می‌کند.»^۲

نتیجه گیری

منظور از «صبر» استقامت در برابر مشکلات و حوادث گوناگون است که نقطه مقابل آن «جزع»، بی‌تابی، از دست دادن مقاومت و تسلیم شدن در برابر مشکلات است و برای اینکه مصیبت‌های وارده و دشواری‌های راه، انسان را از پا در نیاورد، باید صبور بود تا به رشد تعالی دست یافت. در این میان شهادت، اوج تعالی انسان است و صبر خانواده‌ها و بازماندگان شهدا صبری ارزشمند و ستودنی است. نوشتار حاضر با هدف بررسی ارزش و ابعاد صبر بازماندگان شهدا از دیدگاه اسلام پس از گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و پردازش یافته‌ها به شیوه توصیفی

۱. سوره احزاب، آیه ۲۳.

۲. گزیده‌ای از بیانات در دیدارهای خانواده‌های شهدای مدافع حرم؛ ۱۳۹۷/۱۲/۲۲.

به این نتیجه می‌رسد که ارزش و اهمیت صبر در دو بعد فردی و اجتماعی قابل بررسی است. نتایج حاصله نشان می‌دهد که صبر در بعد فردی زمینه ساز اطاعت خداست و موجب دریافت پاداش الهی، آرامش دل، غلبه بر مشکلات و جلب محبت و رضایت خداوند می‌شود و در بعد اجتماعی سبب ترویج فرهنگ جهاد، حفظ اسلام و عزت و هویت بخشی به ملت و موجب به تصویر کشیدن فرهنگ ایثار و فداکاری در جامعه است.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- کتب فارسی

 ۱. افرام البستانی، فواد، فرهنگ جدید عربی به فارسی (ترجمه منجد الطلاب)، مترجم محمد بندر ریگی، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۱.
 ۲. بابا زاده، علی اکبر. سیمای زینب کبری (اسوه صبر و پایداری)، تهران: انتشارات مؤسسه فرهنگی مکیال، آبان ۱۳۷۷.
 ۳. بهشتی، ابوالفضل، فلسفه و عوامل جاودانگی نهضت عاشورا، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۵.
 ۴. حبیبی مشکینی، مجید، چراغ هدایت، تهران، نشر شاهد، ۱۳۸۲.
 ۵. حسینی الهاشمی، سیدمنیرالدین، میرباقری، سیدمحمد مهدی، مراقبه‌های عاشورایی، قم، فرهنگستان علوم اسلامی، ۱۳۸۹.
 ۶. خمینی، روح الله. چهل حدیث، تهران، انتشارات مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۰.
 ۷. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، ترجمه سید غلامرضا خسروی حسینی. تهران، انتشارات مرتضوی، ۱۳۷۴.
 ۸. رجالی تهرانی، علیرضا، مادر مصیبت ها، قم، انتشارات نبوغ، ۱۳۸۰.
 ۹. رضایی اصفهانی، محمدعلی، تفسیر قرآن مهر، قم، پژوهشهای تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷.
 ۱۰. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درسهای قرآن، ۱۳۸۵.
 ۱۱. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۸۶.
 ۱۲. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۹.
 ۱۳. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، قم، مدرسه الامام علی بن ابیطالب (علیه السلام)، ۱۳۷۷.
 - کتب عربی
 ۱۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۸ق.
 ۱۵. جوهری، اسماعیل بن حماد، صحاح اللغة، بیروت: دارالعلم، بی تا.
 ۱۶. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، قم، ناصر خسرو، ۱۴۲۵ق.

۱۷. طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۸ق.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تهران، المكتبة الاسلامیه، ۱۳۹۲ه ق.
۱۹. کراجکی، محمد بن علی، کنزالفوائد، قم، دارالذخائر، ۱۴۱۰ق.
۲۰. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت، دار إحیا التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۲۱. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ش.
۲۲. نراقی، محمد مهدی، جامع السعادات، بیروت، اعلمی، ۱۴۲۲ق.

• مقالات

۲۳. حسینی، امیرحسین، ثواب هزار شهید، مجله شمیم معرفت، شماره ۲۲، ۱۳۸۹.
۲۴. صالح ویسی، سیره معنوی معصومان در تکریم شهدا و بازماندگان آنان، نشریه اسلام پژوهان، شماره پنجم، ۱۳۹۶.